

GÖKTÜRK YAZI KÜLTÜRÜNÜN ASYA'NIN MERKEZİNDEN DOĞU AVRUPA'YA YOLU

D. D. VASİLYEV

Türk lehçelerinde konuşan göçmenlerin Ortaçağ devrinde Avrasyanın enginliklerinde kurdukları devletlerin oluşmasıyla ilgili en enteresan kültür gelişmelerinden biri, bu halkların yazılı anıtları ile yazıtları sayılabilir. Taş yapı veya kayaların üzerinde yapılan bu yazıtlar, Büyük Petro zamanından beri Rus bilim adamları tarafından, önce Güney Sibirya'da sonra da Moğolistan'da bulunmuştu. Günümüzde bu tip anıtlar veya benzerleri, Avrasya'daki istepelerin hemen hemen her yerinde bulunmaktadır. Bunlar, VI.-XI. yüzyıllar dönemini kapsıyan çeşitli göçmen ve yerleşik halkların tarihi, dili ve kültürü üstüne en değerli kaynak niteliğindedir.

Sibirya'da XVII. yüzyılın sonunda ve XVIII. yüzyılda toplanan, "bilinmeyen" yazılara ait bilgiler, II. Katerina zamanından beri Avrupa ilim âlemince belli olmuştu.

Yazıların dış görünüşü İskandinav runalarına benzediği için onlara "Sibirya runları" adı verilmişti. Fakat keşfedildikten sonra geçen ilk yüzyıl içinde, yazıların okunması şöyle dursun, bunların hangi dile ait olması bile belirlenmedi. Varsayımlar bir birini yalanlıyor, bilim adamlarının tartışmaları devam ediyordu. Bu esrarengiz yazıtların bir yandan runlara benzemesi, öte yandan da ilk buluşların Güney Sibirya'da yapılması sayesinde, gerek Avrupa, gerekse Rus bilim adamlarının büyük dikkati, yüzyılı aşan bir dönem içinde bunlara veriliyordu.

XIX. yüzyılın en son yıllarında, Rus arkeolog Nikolay Yadrintsev tarafından Moğolistan'da Orhon kıyısında, Yadrintsev'in kendi ifadesiyle "Sibirya yazmasıyla" ve Çince yazılan büyük paralel metinlerin keşfedilmesinden sonra, bu yazıların okunması başarılabilir.

Hedefe en yakın yaklaşan, Şarkiyatçı poliglot profesör Vilhelm Ludwig Peter Thomsen oldu. Bundan tam yüz yıl önce, 15 Aralık 1893'te Danimarka Bilimler

Akademisi toplantısında Thomsen, kendi buluşu hakkında rapor okudu. Bir ay sonra, 15 Ocak 1894'te Sankt Peterburg Bilimler Akademisi üyesi, Wilhelm Radloff, Thomsen' in buluşuna atfen, 731 yılında Göktürk prensi Kül - Tegin' in hayatını ve kahramanlıklarını övmek amacıyla yapılan yazıtın kendi tercümesini takdim etti. Thomsen, bu tercümeğe yüksek değer vererek Rusyalı bilgine şunları yazdı: "Yazıtların tefsiri ve tercümesine gelince, kendimin Radloff olmamasından dolayı esef duyarım".

Danimarka, Finlandiya ve Rusya bilim adamları, XIX. yüzyılın sonlarında - XX. yüzyılın başlarında şarkiyat alanında yeni bir bilim dalının temelini atmışlardı. Bu, Göktürk runik yazı bilgisidir. Sonra bu bilim dalı, Türk, Macar ve Alman ilim adamlarlarının önemli eserlerinde geliştirilmişti. Bugün 300 kadar yazıt, Yenisey havzasında, Altay dağlarında, Yakutya, Orta Asya, Moğolistan, Çin Türkistanı, Kırgızistan'da bulunmuş ve yayınlanmıştır. Bu yazı geleneği, Orta Asya' da doğarak Doğu Avrupa' ya varır. Ancak İdil boyu, Kuzey Kafkas ve Tuna havzasında bulunan ve bu yazı geleneği ile yazılmış olan yazıtlar, şimdiye kadar okunamamıştır. Bu yazı geleneği ile kahramanların ve hükümdarların, asker ve çobanların mezarlarının yanında kurulan taş yapıların üstünde hemen hemen ikiyüz yıllık Türk imparatorluğunun tarihçesi yazılmıştır. Çeşitli kabilelere ait göçmenlerin hayatını yansıtan bu tarihçe, heyecanlı olaylarla doludur. İmparatorluğun Avrasya devletleri arasında oynadığı rol çok büyüktü. Türkler; Çin, Tibet, Uzak Doğu, Kuzey Sibirya ve Bizansla ekonomik ve diplomatik ilişkileri geliştiriyorlardı.

İmparatorluk yalnız göç alanlarından ibaret değildi. Yenisey Kırgızları ve Yukarı Yenisey bölgesinde yaşayan diğer Türk kavimleri, gelişmiş bir tarım sistemine sahipti. Sogd'ların ticaret merkezleri, müstahkem kasaba zinciri halinde Sayan ve Altaylar'dan geçen kervan yolları boyunca yerleşiyordu. Doğu Türkistandaki şehirlerle ticaretin anlaşma temeline oturtulmuş uzun vadeli karakteri vardı. Bunların izlerini Göktürk runlarıyla kağıt üzerinde yazılmış olan iş belgelerinde görmekteyiz.

Yazılarda göçmen toplumunun hayatının manevî ve sosyal tarafları yansıtılıyor. Tanrı panteonu, dünya görünüşüne ait kategoriler, çok dereceli devlet ve kabile hiyerarşisine sahip imparatorluk yapısı, yeteri kadar tam derecede restore ediliyor. Askerî ve politik tarihçesinin olaylarını yeni açıdan yorumlamaya imkân veriliyor, meselâ göçmenlerin, kendi soylarının topraklarını ve malını yerleşik halkların birliklerinden savunmaya mecbur oldukları ortaya çıkıyor.

Orta Çağ döneminde geniş, çoğu göçmenlerin yaşadıkları imparatorlukta devlet çapında kullanılan, otohton yazı dilinin oluşması ve uzun zaman içinde kullanılması olayı, Merkezî Asya'da yaşayan göçmen ve yerleşik halkların ekonomik ve kültürel ortak yaşamı sayesinde ortaya çıkabilmiştir.

Fakat Türk runik yazma biliminin çerçevesine bundan yüz yıl önce okunmuş olan Orhon - Yenisey tipi yazıtlardan başka geleneksel olarak tipoloji bakımından yakın, ama zor deşifre edilen, runiform denen yazıtlar da var. Bunların dil bilimi ve tarih bakımından yorumlanması ve etnik menşenin belirlenmesi, bugün Türk runolojisinin en çok tartışılan konusu olmuştur.

Oluşum zamanı, çeşitli araştırmacılarca geniş olarak, VI. dan X. yüzyıla kadar uzanan ve bir - iki satırdan ibaret olan kısa yazıtlar, kayaların ve kemik, taş, maden ve seramikten yapılmış olan ev eşyalarının üzerine yazıldı. Bu metinlerin okunmasındaki başlıca zorluk, işaretlerin fonetik anlamının, tipolojik benzerliklerine rağmen, Merkezî Asya (Orhon - Yenisey) Göktürk runlarıyla kıyaslanamamasından kaynaklanıyor. Bu yazıtların runolojik araştırma fonuna getirilmesi tarihçesi uyarınca, bunlara terim olarak "Doğu Avrupa runik yazıtları" adı verildi. Bu terim, zaman geçtikçe doğruluğunu kaybediyor. Bunun sebebi, epigrafik runik belgelerin yayıldığı bölgenin Asya kesiminde bulunan yeni yazıtların, işaretleri bakımından Orhon Yenisey veya Yedisu grafiklerine değil, Doğu Avrupa grafiğine benzemesidir.

Bundan önce bu gibi yazıtlara, bilhassa Merkezî Asya Bölgesinde, seyrek rastlanmıştır, yayınlamaları genel olarak enformasyon niteliğindedir, okunmaları varsayım olarak değerlendirilebilir. Asya'da ilk bulunan bu tip buluşlar, iyice bilinmektedir. Bunlar, Talas ahşap çubuğu ve Minusinsk ovasından küçük taş ağırlıklardır. Bu eşyaların üzerindeki yazıtlar, işaretleri bakımından, sık olarak bazı Doğu Avrupa runiform yazıtlarıyla karşılaştırılır. Her yeni buluştan sonra yayınlanan yazılarda geleneksel olarak tablolar çizilir ve bu tablolarda fonetik bakımından belirlenmeyen, fakat birbirine benzer işaretler, birbirinden çok uzak bulunan Kuzey Kafkas, İdil boyu, Nagysenmiklós ve Güney Sibirya' dan kaynaklanmasına rağmen, bir sıraya konulur. Bu, dikkate değer bir gelenektir. Okunmamış Asyalı runiform yazıtlarıyla aynı tip Doğu Avrupalı yazıtlar arasındaki benzerliğin, Merkezî Asya'da birbirine yakın bulunan Runik ve runiform yazıtlar arasındakinden daha büyük olması, her araştırmacının gözüne çarpar.

Şimdiye dek araştırmacılar, bu benzerliğini genetik akrabalıkla izah etmekten kaçınıyorlardı. Bunun bir kaç sebebi var. Herşeyden önce, runolojinin uzun bir dönemi içinde Merkezî Asya'da bulunan ve Doğu Avrupa'dakine grafik bakımdan benzeyen veya onlarla aynı olan runiform yazıtların sayısı küçüktü. Bir de ancak küçük eşyalar üzerindeki yazıtlar belliydi. Bundan başka, Doğu Avrupa tipi runik yazıtlarının buldukları son noktalar, yani Yedisu ile Kuzey Kafkas arasındaki Orta Asya'ya düşen büyük bir boşluk vardı. Halen Asya bölgesinde belli olan, Doğu Avrupa runiform grafiğine yakın yazıt sayısı otuzu aştı. Fakat en önemli husus şu ki, bu tip yazıtların keşfedildiği yeni yerler belirlendi. Bu noktalar, runiform yazmanın kullanılma bölgesini veya varyantlarının yayılma yollarını gösteriyor. Söz konusu buluşlar, Doğu Aral bölgesi, Kızılıkum çölü, İdil boyu,

Azak denizi bölgesi ve sonra, en batısında Tuna havzasında yapıldı. Bunlar, runiform yazıtların yayılma yolları, kullanılma bölgesi ve belki de, deşifre edilmesini etkileyebilir.

Avrupa runiform yazıtlarını okumaya çabalayan araştırmacı önüne çıkan problemler, onu grafik benzerlikleri aramaya iter. Bu Avrupa runiform yazıtlarının şekil bakımından her yerde aynı olmamasıyla, aralarında iç varyantların bulunmasıyla tevsik edilir. Araştırmalarda Doğu Avrupa grafiğini karşılaştırma sistemi oluştu. Ne yazık ki, tipoloji bakımından yakın Asya örnekleri bu karşılaşmalarda çok küçük derecede gözönünde bulundurulur.

Araştırmalara yeni buluşların, bu arada gerek Asya, gerekse Avrupa yazıtlarının geçirilmesi, bunların kavranması, J. Németh'in Nagysentmiklós gömüsüne ait eşyalar üzerindeki yazıtları okuma çabalarında esaslı yaklaşımı ve bilim adamınca bulunan fonetik uyumların çoğunun doğru olduğunu gösteriyor. J. Németh'in belirlediği fonetik karşılıkların tamamlanması, sonraki dönemde A.Róna - Tas, S. G. Klyaştorıny, A. M. Şçerbak ve İ. Vasary'ye şimdiye kadar tam olarak deşifre olmamış runiform yazmayla yazılan kısa yazıtların tek tük sözlerini okumak imkanını sağladı.

Bu yüzden Güney Sibirya' daki kayalar üzerinde yapılan runiform yazıtların ve okunması sırasında Asya runik işaretlerinin fonetik anlamlarından faydalanabileceği runiform metinlerin keşfedilmesi, özel bir önem kazanıyor. Bunu A. Róna - Tas, *Sarvash* yazıtını okurken kısmen gösterilebildi, Prof O. Pritsak "Hazar belgesi"ndeki yazıtı okurken tamamen başardı. Biz de aynı yaklaşımı varsayım olarak yay ve ok kılıfının üzerindeki kemik süsler üstünde yazıt için teklif ediyoruz.

Asya bölümündeki runiform yazıtların çoğu, Sayan ve Altaylarda bulunuyor. Yazıt kopleksleri, genel olarak tabii tapınma yerlerine bağlı olup sihir sözü veya ziyaretçi notu niteliğindedir. Sayan - Altay runiform yazıtlarının paleografik özelliklerine göre, bu yazma şeklinin Orhon - Yenisey runlarına kıyasla daha arkaik olması sanılabilir. Yazıtların teknik bakımdan daha düşük düzeyde yapılmış olması ve bunların, Orhon - Yenisey bölgesinde olduğu gibi, mezar taşları üzerinde kutsal kitabeler halinde bulunmaması, bu sonuç lehine bir delil daha.

Merkezî Asya ve Avrupa runiform yazıtlarının jenetik bakımdan karşılaştırılması için engel gözüyle bakılan husus, bu iki bölgeyi birleştiren geniş kesimde bu tip yazıtların bulunmasıydı. Aral bölgesi, Sirderya havzası, Fergana ovası, Kızılkum çölü, Hazar denizinin Kuzeyindeki bozkır (eski Hazar devleti toprakları) gibi bölgelerde yapılan yeni buluşlar, bu boşluğu doldurur.

Yazıt bulma yerleri, Doğudan Batıya ilerleyince bir zincir oluşturur. Bu zincirin doğrultusu, göç ve ticaret yollarına uyar. Doğu Avrupa kesiminde runiform yazmanın daha geliştirilmiş grafik sistemi, iyileşme, daha bileşik ve detaylı olma belirtileri dikkati çeker. Edinilen izlenime göre, arkaik yazma, asıl bu yerlerde yeniden doğuşu ve gelişmesi için ivme almıştır. Merkezî Asya'da runiform

varyantının Türk ve Kırgız soylularının mezar taşlarında kullanılmamış olması da, bu sonuca aykırı gelmiyor. O zamanlarda runiform varyantın yerini iyi ve bazı hallerde çok şekilde okunabilen Türk runik alfabesi aldı.

Biz, bu tür yazıtlar için terim olarak "arkaik tip runiform yazıtları" adını teklif ediyoruz. Bu yazıtların çoğu, Altay dağlarında bulunuyor. "Arkaik tip runiform grafik sistemin geliştirilmiş olmamasını ve aynı zamanda onun runik yazıtlarla şüphe götürmez tipolojik akrabalığını gözönünde bulundurarak, bir kaç yıl önce yayılan ve Türk runik yazmasının Türk Orhon İmparatorluğu, ya da İkinci Türk Kağanlığı zamanında Sogdlardan alınıp uydurulmasını farzeden varsayıma yeni gözle bakmak zorundayız.

Başka bir varsayıma göre, Sayan-Altay dağlarında aynı zamanda ayrı dillere ait yazı sistemi, yani "Türk runik" ve "Güney Yenisey" denen yazı sistemleri vardı. Elimizde bulunan materyaller, Güney Yenisey varyantının hangi halka ait olması hakkında fikir edinmek imkanını vermiyor. Bunun içindir ki, onun Samodi menşei mümkün sayılır.

Bu hususla ilgili olarak en az iki itiraz ortaya çıkıyor. Birincisi, yazıtların buldukları tüm noktalar zinciri boyunca bunlara, Türklere ait arkeolojik eşyalarla birlikte rastlanmasıdır. Kızılkumlarda Samodilerin mevcut olması, izah edilemez.

Bir varsayım daha uyarınca, runiform yazının şekillendirilmesi, en geç IV.-V. yüzyıllarda Doğu Türkistan'ın vahalarında Sogd yazmasının belirleyici etkisi altında geçiyordu Birinci Türk kağanlığında bu yazı, devlet tarafından destek görmemiştir. Sonra Probulgar (Tele) kavimleriyle Batı'ya doğru İdil, Don ve Tuna havzalarına kadar yayılan yazı, burada birkaç varyant halinde mevcuttur.

Bu sorunda ana delil, Birinci Türk Kağanlığı dönemine ait runik yazıtlı anıtların bulunmuş olmamasıdır. Bir teyit olarak Soğd yazısıyla yapılan ve Türk kağanını öven Bugut yazıtı gösteriliyor.

Bu varsayım en büyük dikkate değer. Oysa ki, Doğu Türkistanda kaynaklanan runiform tip yazıtların mevcut olmaması, en arkaik ve ilkel runiform yazıtların en çok miktarda Dağlık Altaylarda bulunması ve Türklerin ilk olarak Altay ile ilgili olarak zikredilmesi, bunun tamamen kabul edilmesini engellemektedir. Bu aşamada Sogd menşei de şüphelidir. Sogd alfabesi, runiform arkaik yazıtlar, Orhon tipi Türk runik yazısına uyarlanırken ve bunun tek şekli hazırlanırken belli bir etkide bulunmuştur. Fakat çok uluslu devleti kurma sürecine katılmış olmayan Türk dilli kavimler tarafından Sayan-Altay karma karışıklıklarında IV.-V. yüzyıllarda çok daha yüksek grafik düzeyde bulunan yabancı dil yazı sisteminin benimsenmesi, az muhtemel görülüyor. Ancak Hazar-Bulgar ve Orhon devletleri geliştikçe, runiform yazı da gelişmeye başladı. Fakat bu gelişme yolları farklıydı. Merkezî Asya'da bu yazı, yoğun Sogd etkisi altında reformdan geçirildikten sonra VII. yüzyılın ikinci

yarısında - VIII. yüzyılın başlarında, Louis Bazin'in deyimiyle, "Türklerin millî yazısı" haline gelir. Doğu Avrupa'da da Merkezî Asya'nın arkaik grafik temeli iyileştirilip geliştirilir. Tabii, bu tahmine göre, Türk runik alfabesinin ancak iki varyantının mevcut olduğunu düşünmek doğru değil. Çeşitli sebepler, soy simgeleriyle ilgili gelenekler, yerel özellikler, başka dillerin grafiğinin etkisi çeşitli değişmelerin oluşmasına yol açmıştır. Bu otohton yazının, kavimlerin birbirinden ayrılmış olmasından dolayı, çok çeşitli varyantları vardı. Bunlardan hiç biri, genel devlet statüsüne sahip olmadı. Hepsi günlük yaşayışta kullanılıyordu. Fakat asıl bu yazı, Türk lehçelerinde konuşan kavimlerce (genel olarak Tele kavimince) Doğu Avrupa'ya getirildi.

Bu gün elimizde yeteri kadar büyük miktarda runiform yazıtlar var. Bunlar, uzun zaman içinde büyük enginliklerde kullanılan orijinal, Türk dilli yazma sisteminin mevcut olmasını ve bu sistemin içinde çeşitli varyantların bulunmasını gösteriyor. Zaman geçtikçe bu sistem modernizasyonda geçirilmişti. Bu modernizasyon çok başarılıydı. V.V.Barthold, runik alfabenin Türk lehçelerine sonraki tüm alfabelerden, bu arada Arap, Latin ve Kiril alfabelerinden de daha iyi uyduğuna işaret etti.

Merkezî Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar uzanan bölgede bulunan yazıtlar şu tahminde bulunmak imkânını veriyor: Ortaçağ döneminde Avrasya'da yaşayan ve Türk lehçeleriyle konuşan göçmenlerin kullandıkları yazı sistemleri arasında şekil ve menşe bakımından belli genellik veya hiç olmazsa akrabalık var. Avrasyanın dağ ve bozkırlarında geçen kültür gelişme süreçleri incelenirken, şimdiye dek gereği kadar güvenilir bir şekilde okunmamış runiform yazıtların yanısıra modernize edilmiş Orhon tipi Türk runik yazıtlarının bir evrim kompleksi olarak araştırılması, bundan önce arkeologlar tarafından kaydedilen ve tüm bölgede yer alan, ayrı maddî kültür öğelerinin benzerliğine yeni deliller sayılır. Buna göre, söz konusu benzerlikler, ayrı ayrı kültür değişimi olaylarla değil, genel devlet kültürlerini şekillendiren güçlü geleneğin ifadesiyle izah edilir. Bu kültürler, pratik olarak tüm Ortaçağ dönemi boyunca yerli ve bölgesel kültürlerle yanyana yaşayıp geliyordu.

Bildirime son verirken şunları kaydetmek istiyorum: Bu salonda çok sayıda gençleri, öğrenci ve araştırmacıları görmekten dolayı çok mutluyum. Bildirimle, Göktürk harflerinin 100 yıl önce okunmasına rağmen, türkolojinin bu alanında çok yapılmamış bir çok şeyin olduğunu göstermek istedim. Böylece, siz gençler için geniş faaliyet alanı ve Thomsen'in yazdıklarını tekrar etmek imkanı açılıyor. Hepinize bu çalışmalarda başarılar dilerim.